

برنامه درسی و توسعه سیاسی؛ مطالعه کتابهای درسی دوره متوسطه اول و دوم*

◆ سید مجتبی طاهری^۱ ◆ دکتر علی دارابی^۲ ◆ دکتر محمدجواد حق‌شناس^۳ ◆ دکتر علیرضا سلطانی^۴

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف بررسی توسعه سیاسی برآمده از نظریات گوناگون، آیات و روایات و قانون اساسی جمهوری اسلامی در برنامه درسی دوره متوسطه انجام گرفته است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا و رویکرد پژوهش کاربردی است. جامعه آماری همه کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره اول و دوم متوسطه، شامل ۳۲ جلد کتاب در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ بوده است. تکنیک مورد استفاده، آنتروپی شانون و واحد تحلیل، صفحات است که در مجموع ۴۳۷۵ صفحه بوده است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که: (۱) در مجموع ۲۱۷۴ مرتبه به مؤلفه‌های مرتبط با توسعه سیاسی توجه شده است که میزان تراکم فراوانی آن در مؤلفه‌های کرامت انسانی، مشروعیت، قانونگرایی، مشارکت، رقابت و تفکر انتقادی به ترتیب ۲۵۰، ۷۳۹، ۹۴، ۴۴۶، ۳۴۱ و ۳۰۴ مرتبه بوده است. (۲) در میان مؤلفه‌های مورد بررسی، مشارکت با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۷۳ و ضریب اهمیت ۰/۱۷۶ بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است. این در حالی است که به مؤلفه تفکر انتقادی با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۶۷ و ضریب اهمیت ۰/۱۵۷ کمترین توجه صورت گرفته است.

کلیدواژگان: تحلیل محتوا، آنتروپی شانون، توسعه سیاسی، دوره اول متوسطه، دوره دوم متوسطه

◎ تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۱۷

◎ تاریخ دریافت: ۹۸/۵/۲

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است.

۱. دانش آموخته دوره دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. mojtabataheri18@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. drdarabi_ali@yahoo.com
۳. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. haghshenas.mj@gmail.com
۴. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. ali.soltani@iauctb.ac.ir

■ مقدمه

توسعه از جمله مسائلی است که در دنیای امروز توجه بسیاری از رشته‌های علمی را به خود جلب نموده است (از کیا و غفاری، ۱۳۹۲). ابتدا متفکران توسعه را مقوله‌ای اقتصادی می‌دانستند (شیرزادی، ۱۳۹۳). امروزه توسعه به تحول در چهار زیرمجموعه فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی اطلاق می‌شود (قادری حاجت، عبدی، جلیلی پروانه و باقری سرنجیان، ۱۳۸۹). آنچه در دهه‌های اخیر توجه زیادی را به خود جلب کرده، بحث توسعه سیاسی است. برخی توسعه سیاسی را به دلیل «چندبعدی، جامع و به شدت کیفی بودن آن»، پیچیده‌ترین سطح توسعه یک جامعه می‌دانند (سریع‌القلم، ۱۳۹۲: ۸۹). «در مجموع توسعه سیاسی فرایندی است که زمینه لازم را برای نهادی کردن شکل و مشارکت سیاسی فراهم می‌کند که حاصل آن افزایش توانمندی یک نظام سیاسی است» (از کیا و غفاری، ۱۳۹۲). با وجود اهمیت آن، در اغلب کشورهای در حال توسعه، به جای توسعه سیاسی، با سطوح گوناگون توسعه نیافتگی سیاسی مواجهیم که این امر سبب جلب توجه شماری از پژوهشگران شده است. در این میان عده‌ای بر تبیین توسعه سیاسی در مدارس کشور تأکید کرده‌اند (سریع‌القلم، ۱۳۹۲). پژوهشهای اخیر مؤید آن است که مدارس، از مهم‌ترین عوامل در جامعه‌پذیری سیاسی افراد محسوب می‌شوند (فاجرلیند، ۱۳۷۰). در این میان، محتوای برنامه درسی، از کلیدی‌ترین ابزارها برای رشد و توسعه یادگیری شناختی و ایجاد تغییرات مطلوب رفتاری و اجتماعی در کودکان و نوجوانان به‌شمار می‌آید. محور اصلی پژوهش حاضر، بررسی محتوای دروس مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره اول و دوم متوسطه در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴، از نظر میزان برخورداری از مؤلفه‌های توسعه سیاسی است. در این مقاله منظور از دوره اول متوسطه، دوره اول دبیرستان است که جایگزین دوره راهنمایی سابق شده است و منظور از دوره دوم متوسطه، دوره نظام قدیم متوسطه است.

■ پیشینه پژوهش

در زمینه رابطه کتابهای درسی و توسعه سیاسی، پژوهشهایی در داخل و خارج کشور صورت گرفته است که برخی از آنها عبارت‌اند از:

زادمهر، خراسانی و زمانی‌منش (۱۳۹۴) در پژوهش خود به تحلیل محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر پرداخته و طی آن به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند آزادی، برابری و قانونگرایی نیز توجه کرده‌اند. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که به مؤلفه‌هایی مانند امنیت و محیط‌زیست بیش از سایر مؤلفه‌ها توجه شده است.

1. Fägerlind

ذهبیون، یوسفی و یارمحمدیان (۱۳۹۵) نیز در پژوهش خود تحت عنوان «تحلیل محتوای کتب درسی جامعه‌شناسی متوسطه دوره دوم به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی»، به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند مشارکت، مسئولیت‌پذیری و تفکر انتقادی توجه کرده‌اند. بر اساس نتایج به‌دست آمده میزان توجه به مؤلفه‌های مربوطه در کتابهای درسی جامعه‌شناسی نامتوازن بوده و به یک میزان به آنها توجه نشده است. دورقی و شویچی (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود تحت‌عنوان «حقوق سیاسی شهروندی در کتب فارسی دوره ابتدایی»، برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند مشارکت، رقابت، قانونگرایی، مسئولیت‌پذیری و تفکر انتقادی را مورد توجه قرار داده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که در محتوای کتابهای فارسی دوره ابتدایی به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری و قانونگرایی توجه کافی شده، در حالی که به مؤلفه‌های مشارکت، رقابت و تفکر انتقادی به اندازه کافی توجه نشده است.

در کشورهای دیگر نیز برخی از پژوهشگران به تحلیل محتوای کتابهای درسی پرداخته و ضمن بررسی موضوعات گوناگون، مستقیم یا غیرمستقیم، به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی اشاراتی داشته‌اند. فاس و راس^۱ (۲۰۱۲) در پژوهشی که در زمینه برنامه‌های درسی لازم در زمینه شهروندی انجام داده‌اند، به‌طور غیرمستقیم به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی نیز پرداخته‌اند. آنها در پژوهش خود به این نتیجه دست‌یافته‌اند که میزان توجه کتابهای درسی دوره ابتدایی به مؤلفه‌های تربیت شهروندی با میزان توجه کتابهای درسی دوره راهنمایی به مؤلفه‌های تربیت شهروندی، یکسان نبوده و نامتوازن است، به‌نحوی که برنامه درسی دوره ابتدایی نسبت به دوره راهنمایی بر نقش و مشارکت فعال شهروندان در جامعه حاضر تأکید بیشتری دارد. مری^۲ (۲۰۱۲) نیز در پژوهش خود، در مورد جایگاه حقوق سیاسی کودکان در کتابهای درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به مطالعه پرداخته و به تأثیر شگرف کتابهای درسی مذکور در آگاه کردن دانش‌آموزان از مسائل سیاسی، قانون اساسی و تشکیلات حکومتی اشاره کرده است. تحلیل وی نشان می‌دهد که محتوای کتابها در تحقق مؤلفه مشارکت سیاسی همه‌جانبه با ۳۴۷ فراوانی موفق بوده‌اند، اما در تحقق مؤلفه دموکراسی با ۴۸ فراوانی، نتوانسته‌اند به‌خوبی عمل کنند. همچنین قاضی‌جرار^۳ (۲۰۱۴) که به بررسی وضعیت مفاهیم سیاسی در برنامه‌های درسی مدارس اردن پرداخته، اظهار داشته است که محتوای برنامه‌های درسی مورد بررسی از نظر کمی و کیفی توجه بسیار اندکی به مفاهیم سیاسی دارند. این در حالی است که توجه بیشتر به مفاهیم سیاسی می‌تواند به توسعه فهم سیاسی دانش‌آموزان کمک کند و توانایی برخورد فعال آنان را با مسائل جهانی افزایش دهد.

همان‌گونه که ملاحظه شد، پژوهشهایی که به رابطه توسعه سیاسی با مقوله آموزش و پرورش از

1. Faas & Ross
2. Merey
3. Ghazi Jarrar

نظر تحلیل کتابهای درسی می‌پردازند، اندک و بیشتر محدود به کتابهای درسی علوم اجتماعی و دوره ابتدایی است. در عین حال، در پژوهشهای انجام شده به میزان اهمیت مؤلفه‌های توسعه سیاسی توجهی نشده است. از این‌رو، در این پژوهش، پژوهشگر درصدد است با بررسی درجه اهمیت مؤلفه‌های توسعه سیاسی در کتابهای درسی دوره دبیرستان در نظام جمهوری اسلامی، میزان توجه به امر توسعه سیاسی را دریابد.

■ مبانی نظری

بررسی منابع موجود نشان می‌دهد که تاکنون سه جریان در مطالعات توسعه سیاسی شکل گرفته است:

۱) نظریه‌های کلاسیک توسعه سیاسی (مکتب نوسازی متقدم): این جریان که در اواخر دهه ۱۹۵۰ میلادی، به‌عنوان پارادایم مسلط در عرصه مطالعات توسعه و توسعه سیاسی شناخته می‌شد، از سوی دانش‌پژوهانی ساخته و پرداخته شد که به مقوله توسعه و توسعه سیاسی به‌مثابه متغیر وابسته نگریسته و متغیرهای مستقل متفاوتی را در ارتباط با آن قرار داده و به بررسی فرایندها و توالیهای آن می‌پرداختند. به‌بیانی دیگر، آنها در صدد تنظیم نظریه‌های توضیحی عام و جهانشمول بودند (قادری و عالی‌زاد، ۱۳۹۲).

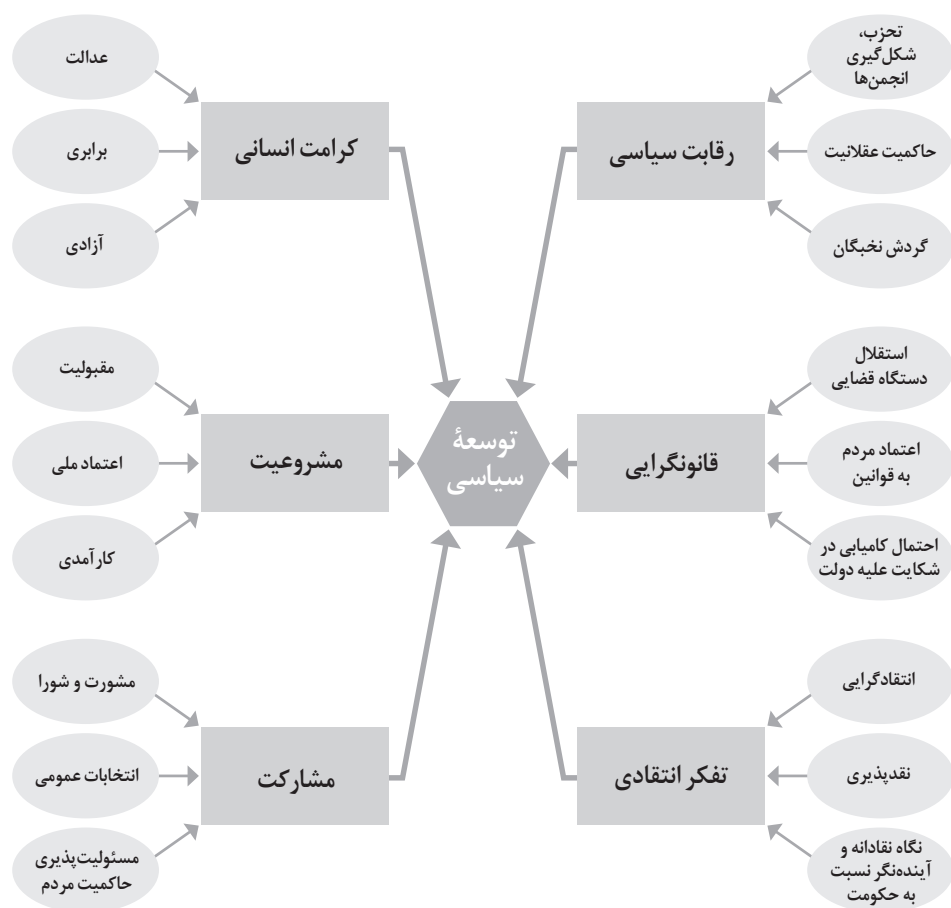
۲) نظریه‌های صوری و جامعه‌شناختی توسعه سیاسی (مکتب نوسازی متأخر): این جریان از نیمه دوم دهه ۱۹۶۰ میلادی، با نقد گسترده نظریه‌های پیشین شکل گرفت. این جریان در مطالعات توسعه سیاسی، خواهان بازسازی جامعه‌شناسی از طریق وداع با نظریه‌های کلان و روی آوردن به نمونه‌های صوری بود. این جریان، به‌گونه‌ای انتزاعی فقط به دنبال یافتن وجوه مشترک تمامی روندهای نوسازی سیاسی است (برتران بدیع، ۱۳۷۹).

۳) نظریه‌های تاریخی و انحصاری توسعه سیاسی: همزمان با عصر جهانی شدن که بسیاری از حوزه‌ها دستخوش دگرگونی شدند، عرصه ادبیات توسعه سیاسی نیز تغییراتی را تجربه کرده است. در شرایط جدید که از دهه ۱۹۹۰ به این سو را در بر می‌گیرد، نوع نگاه به معیارها و عوامل توسعه سیاسی دچار نوسان و دگرگونی شده، به‌نحوی که به تعامل جنبه‌های درونی و بیرونی جامعه، نگرش همه‌جانبه به توسعه سیاسی در ابعاد فردی و نهادی و سرانجام پرهیز از تقلیل‌گرایی و تعمیم‌الگوی خاص به همه جوامع توجه می‌شود (عبداللهی، ۱۳۸۹). حاصل این فرایند، شکل‌گیری مبحث جدیدی در ادبیات توسعه سیاسی است که از آن با نام حکمروایی مطلوب یاد می‌شود؛ مفهومی که در قلمرو سیاست بیشتر در قالب تمرکززدایی از دولت و گسترش مشارکت مردمی در عرصه‌های مدیریت اجتماعی و سیاسی درک می‌شود (قادری و عالی‌زاد، ۱۳۹۲).

با عنایت به گستردگی مفهوم توسعه سیاسی و این نکته که توسعه سیاسی نسخه واحدی ندارد که بتوان آن را برای همه موقعیتهای تجویز کرد، در تعیین ایده‌آلهای توسعه سیاسی، تلاش شد که ضمن توجه به نظریه‌های گوناگون توسعه سیاسی، در راستای عملیاتی کردن توسعه سیاسی در ایران، ضروریات فرهنگی و مذهبی جامعه نیز در نظر گرفته شود. بنابراین در این پژوهش، انتخاب مؤلفه‌های توسعه سیاسی با توجه به سه معیار صورت پذیرفته است: ۱) توجه به ویژگیهای اصلی نظریه‌های گوناگون و مرتبط با توسعه سیاسی، ۲) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان میثاق مشترک دولت و مردم، ۳) شناسایی اصول مشترک و پذیرفته‌شده از مکتب تعالی بخش اسلام. شناخت شاخصهای اصلی هر کدام از معیارهای فوق تا حد زیادی می‌تواند به روشن شدن هر چه بهتر مؤلفه‌های اصلی توسعه سیاسی کمک کند. در زمینه ویژگیهای توسعه سیاسی، بسیاری از صاحب‌نظران مبادرت به ارائه دیدگاههای خود کرده‌اند. لوسین پای^۱، «مفهوم توسعه را عمیقاً تحلیل کرده و درباره آن نظریاتی داده که تأثیری انکارناپذیر بر کل مطالعات انجام شده درباره توسعه سیاسی گذاشته است» (وارما، ۱۹۷۵: ۲۷۰). وی سه ویژگی مهم را برای مفهوم توسعه سیاسی مشخص کرده است: «برابری، ظرفیت، تغییرتدریجی» (سی. ایچ. داد، ۱۳۸۸: ۱۱۳-۱۱۱). رونالد چیلکوت^۲ مجموعه نظریه‌های مربوط به توسعه سیاسی را در چارچوب سه مدل اصلی دموکراسی، دگرگونی سیاسی و بررسی بحرانها و مراحل توسعه سیاسی طبقه‌بندی کرده است (چیلکوت، ۱۹۸۱: ۲۷۲). ساموئل هانتینگتون^۳، پیچیدگی، استقلال، انعطاف‌پذیری، یگانگی، پراگماتیسم، مشارکت سیاسی (قوام، ۱۳۷۱) و نهادمندی (هانتینگتون، ۱۳۸۱) را مهم‌ترین معیارهای توسعه سیاسی عنوان کرده است. هلیو جگواریب^۴ توسعه سیاسی را «توسازی سیاسی همراه با نهادینه کردن سیاسی» دانسته است (هدی، ۱۳۸۱: ۷۹-۷۷). قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز در اصول مختلف خود بر امر توسعه سیاسی و تحقق ویژگیهایی چون آزادی، مشارکت، برابری، تربیت، انتخابات، چرخش‌نخبگان، استقلال قضایی و قانونمندی تأکید کرده است. برای نمونه در اصل ششم قانون اساسی آمده است: «در جمهوری اسلامی ایران، امور کشور باید به اتکای آرای عمومی اداره شود، از راه انتخابات و ...» و یا بر اساس اصل سی‌وهفتم قانون اساسی، اصل بر برائت است و هیچ کس از نظر قانون مجرم شناخته نمی‌شود، مگر اینکه جرم او در دادگاه صالح ثابت گردد (تسخیری، ۱۳۸۵: ۴۱۲). علاوه بر این در آیات متعدد قرآن و نیز روایاتی که از پیامبر و ائمه معصومین به ما رسیده بر تحقق مؤلفه‌های توسعه سیاسی، مانند برابری، آزادی، کرامت انسانی، مشارکت و ...

1. Lucian Pye
2. Varma
3. Clement Henry Dodd
4. Ronald Chilcote
5. Samuel Huntington
6. Helio Jaguaribe
7. Ferrel Heady

در جامعه اسلامی تأکید شده است. برای نمونه در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران و نیز آیه ۳۸ سوره شوری بر اهمیت مشورت و شورا در کارها تأکید شده است و یا درباره عقلانیت و عقل بشری که از لوازم توسعه است، پیامبر اسلام می‌فرماید: «همه خوبیها را به عقل می‌توان دریافت و هر که عقل ندارد، دین ندارد» (حراتی، ۱۳۶۳: ۵۴). مرور نظریه‌ها، قانون اساسی، آیات و روایات مبین آن است که به‌رغم تفاوتها، نظریات و متون فوق در برخی از اصول و مفاهیم توسعه سیاسی، اشتراکاتی دارند. در مجموع نگارندگان مقاله حاضر، با توجه به نکات گفته‌شده و پس از تأمل در آرای فوق، در ۶ مؤلفه اصلی مرتبط با مفهوم توسعه سیاسی که هر کدام از سه خرده‌مؤلفه مرتبط با مفهوم توسعه سیاسی تشکیل شده است، به‌توافق رسیده‌اند (شکل ۱).



شکل ۱. مؤلفه‌های اصلی و فرعی مرتبط با توسعه سیاسی

حال بر اساس مطالعات و مدل توسعه سیاسی فوق (شکل ۱)، سؤالات زیر مطرح شد.

■ سؤالات پژوهش

- ۱) میزان توجه به کرامت انسانی در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟
- ۲) میزان توجه به مفهوم مشروعیت در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟
- ۳) میزان توجه به قانونگرایی در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟
- ۴) میزان توجه به مشارکت در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟
- ۵) میزان توجه به رقابت سیاسی در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟
- ۶) میزان توجه به تفکر انتقادی در محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف دینی دوره متوسطه (اول و دوم) تا چه اندازه است؟

■ روش‌شناسی پژوهش

از نظر ساروخانی، تحلیل محتوا یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین روشهای تحقیق است و به‌درستی می‌توان گفت هر محقق به‌صورتی با آن سروکار دارد (ساروخانی، ۱۳۸۳). لذا در پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوا برای بررسی مؤلفه‌های توسعه سیاسی در کتابهای درسی دوره متوسطه (اول و دوم) در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ شامل مطالعات اجتماعی، تاریخ، جامعه‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی استفاده شده است. واحد تحلیل نیز صفحات (متن، پرسشها، تصاویر) است. شیوه مورد استفاده برای تحلیل محتوا، آنتروپی شانون بوده و سؤالات پژوهش نیز در قالب شش سؤال در نظر گرفته شده است.

جامعه آماری، همه کتابهای مطالعات اجتماعی (بخش تاریخ و مدنی)، تاریخ، جامعه‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) شامل ۳۲ جلد کتاب در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ را شامل می‌شود.

● مراحل تحلیل محتوا در روش آنتروپی شانون

مراحل این روش بنا به گفته آذر (۱۳۸۰) به این صورت است.
مرحله اول: به دست آوردن ماتریس فراوانیهای جدول فراوانی بهنجار شده بر اساس رابطه زیر:

$$p_{ij} = \frac{f_{ij}}{\sum_{j=1}^m f_{ji}} \quad (i = 1, 2, 3 \dots n, j = 1, 2, \dots m)$$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه می‌کنیم و در ستونهای مربوط قرار می‌دهیم. برای این منظور از رابطه زیر استفاده شده است:

$$K = \frac{1}{Lnm} E_j = K \sum_{n=1}^m |p_{ij} l_n p_{ij}| \quad (i = 1, 2, \dots, m)$$

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها (۱، ۲ و ... n) ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه می‌شود. هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد، از درجه اهمیت (JW) بیشتری نیز برخوردار است. برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده است:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

● شاخص‌سازی تحقیق

پس از مشخص کردن مؤلفه‌های توسعه سیاسی، بر اساس مدل آنتروپی شانون به گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته و بر اساس همین مدل به میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های توسعه سیاسی در کتابهای درسی تاریخ، علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی پرداخته شده است. در اینجا به توضیحی مختصر از مؤلفه‌های مورد بررسی می‌پردازیم. کرامت انسانی، به معنای «اهمیت دادن به انسانها در جامعه است تا صاحب شخصیت، فکر و خلاقیت شوند» (سریع‌القلم، ۱۳۹۲: ۹۲). مؤلفه دیگر، مشروعیت است و مراد از آن «یکی و یگانه بودن چگونگی به قدرت رسیدن رهبران و زمامداران با نظریه و باورهای همگانی یا بیشتر مردم جامعه در یک زمان و مکان معین است که نتیجه این باور، پذیرش حق فرمان دادن برای رهبران و وظیفه فرمانبری برای اعضای جامعه و شهروندان است» (باباپور، ۱۳۷۹: ۷۹). البته مفهوم مشروعیت در فرهنگ غربی، متفاوت با مفهوم مشروعیت در فرهنگ اسلامی است. به بیان دیگر دو مقوله وجود دارد: «مشروعیت الهی» و «مقبولیت مردمی». در اینجا همان مقبولیت مردمی و به اصطلاح مشروعیت مدنظر است. مؤلفه دیگر، مشارکت سیاسی است که به معنای جواز دخالت

افراد و گروههای اجتماعی در تصمیم‌گیریهای سیاسی و امکان تأثیرگذاری آنها بر نظام سیاسی و سیاستگذاران آنها است. مشارکت می‌تواند مواردی مانند مشورت و شورا، انتخابات، حاکمیت مردم، مسئولیت‌پذیری و امر به معروف و نهی از منکر را شامل شود (عبدالهی، ۱۳۹۶). همچنین، توسعه سیاسی مستلزم چارچوبهای قانونی عادلانه‌ای است تا به صورت بیطرفانه به اجرا گذاشته شوند. اعتماد مردم به قوانین، قابلیت پیش‌بینی دستگاه قضایی، وجود جرمهای سازمان‌یافته و احتمال کامیابی در شکایت علیه دولت از جمله مؤلفه‌های سنجش شاخص حاکمیت قانون هستند (مبارک و آذریپوند، ۱۳۸۸). مؤلفه بعدی، تفکر انتقادی است و آن فرایندی است که به افراد کمک می‌کند تا شیوه بررسی دقیق آنچه را به آن معتقدند، دریابند و دلایل اعتقاد خود را توسعه دهند. تفکر انتقادی مواردی مانند روحیه انتقادگرایی و انتقادپذیری، نگاه نقادانه و آینده‌نگر نسبت به فعالیتهای سیاسی و اقدامات حکومتی را شامل می‌شود. آخرین مؤلفه، رقابت سیاسی است که به معنای فراهم بودن زمینه‌های تعامل و تقابل افکار، اندیشه‌ها و عملکردهای افراد، گروهها و حتی ایدئولوژیهای گوناگون است. رقابت سیاسی در واقع نوعی مسابقه کسب قدرت از طریق ابزارهای متنوع و از جمله کسب آرای بیشتر مردم است که می‌تواند در جهت مصالح حزبی، فردی یا جمعی باشد. رقابت سیاسی مواردی مانند روحیه تسامح و مدارا، تحزب‌گرایی، کثرت گروههای اجتماعی، حاکمیت عقلانیت و گردش نخبگان را می‌تواند شامل شود (حسینی، ۱۳۹۵).

با توجه به توضیحاتی که پیش از این داده شد، اهمیت مؤلفه‌های مورد بررسی بیش‌ازپیش برایمان روشن می‌شود که توجه و در نظر گرفتن آنها در دوره‌های مختلف تحصیلی به‌ویژه در دوره متوسطه بسیار حائز اهمیت است.

● روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری

● **روایی:** برای تعیین اعتبار ابزار سنجش، روشهای متعدد وجود دارد که یکی از این روشها، روایی صوری است. به‌منظور احراز روایی مفاهیم استخراج شده از متن کتابهای درسی مربوطه، با توجه به گستردگی حجم واحد تحلیل (۴۳۷۵ صفحه)، ابتدا تعدادی از واحدهای تحلیل مربوط به متن، پرسشها و تصاویر، که حاوی مؤلفه‌های توسعه سیاسی بودند و تعدادی که فاقد مؤلفه‌های توسعه سیاسی بودند (ده درصد) به صورت تصادفی انتخاب و در اختیار ده تن از اساتید و دانشجویان دکتری علوم سیاسی قرار داده شدند و از آنها خواسته شد تا نظر خود را در مورد درستی تخصیص واحدهای مرتبط یا نامرتبط با توسعه سیاسی اعلام کنند. در نهایت نظرات اساتید و دانشجویان در استخراج نهایی مؤلفه‌ها از محتوا به‌عنوان ملاک روایی مدنظر قرار گرفت.

● **پایایی:** برای تعیین پایایی نیز روشهای متعدد وجود دارد که یکی از این روشها، بازآزمایی است. برای این منظور، پژوهشگران مجدداً تعدادی از واحدهای تحلیل مربوط به متن کتابهای درسی مربوطه را انتخاب و هر کدام را، با توجه به ارتباطشان با مؤلفه‌های توسعه سیاسی، در ذیل مقوله مربوطه قرار دادند. سپس از همان اساتید و دانشجویان مجدداً درخواست شد که با استفاده از فرمی که در اختیار آنها قرار داده شده بود، مشخص کنند که واحدهای تحلیل منتخب، ذیل کدام یک از شش مقوله تعریف شده قرار می‌گیرند. پس از آن، ضریب همبستگی میان مقوله‌های تخصیص داده شده از سوی پژوهشگران و استادان محاسبه شد. ضریب توافق حاصله برابر با ۷۰٪ شد که مؤید پایایی و ثبات نسبتاً مطلوب در استخراج و تخصیص واحدهای تحلیل مرتبط با توسعه سیاسی از متن بود.

● تجزیه و تحلیل داده‌ها

این پژوهش شامل تحلیل محتوای کمی کتابهای درسی تاریخ، علوم اجتماعی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) بر اساس شش مؤلفه توسعه سیاسی بوده است که در شش سؤال طراحی شده است. ابتدا مجموع فراوانیهای به‌دست آمده برحسب هر مؤلفه در کتابهای درسی مورد نظر دوره متوسطه (اول و دوم) در جدول شماره ۱ ارائه شده است. پس از آن بر اساس مرحله دوم روش آنتروپی شانون مقدار بار اطلاعاتی داده‌های حاصل از جدول مذکور در جدول شماره ۲ آورده شده است، سپس بر اساس سوم روش آنتروپی شانون ضریب اهمیت اطلاعات به‌دست آمده از جداول فوق در جدول ۳ نشان داده شده است که بر اساس روش آنتروپی شانون مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است تا مشخص شود که به‌طور کلی بیشترین میزان توجه و اهمیت به کدام مؤلفه تعلق دارد.

طبق یافته‌های به‌دست آمده از پژوهش، در مجموع ۴۳۷۵ صفحه از کتابهای تاریخ، علوم اجتماعی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) بررسی شده که مؤلفه کرامت انسانی ۲۵۰، مشروعیت ۷۳۹، قانونگرایی ۹۴، مشارکت ۴۴۶، رقابت ۳۴۱ و تفکر انتقادی ۳۰۴ مورد در کتابهای درسی مشاهده شده است (جدول ۱).

جدول ۱. فراوانی مؤلفه‌های اصلی و فرعی پژوهش در صفحات کتابهای درسی

کتاب	مؤلفه			کرامت انسانی	مشروعیت	قانونگرایی	مشارکت	رقابت	تفکر انتقادی									
	عزت	برابری	آزادی															
مجموعه کتابها و متون تاریخ دوره اول و دوم متوسطه	۴۰	۱۰	۱۸	۱۰۲	۲۵	۱۲۳	۳	۲۴	۱۷	۸۷	۳۵	۴۲	۸۱	۳۸	۵۲	۶۱	۷	۵۳
	۶۸			۲۵۵			۴۴			۱۶۴			۱۷۱			۱۲۱		
مجموعه کتابها و متون اجتماعی دوره اول و دوم متوسطه	۱۹	۱۰	۷	۳۱	۴	۵۳	۷	۱۵	۱	۶۱	۱۰	۳۵	۷۶	۳۲	۲	۲۰	۱	۸
	۳۶			۸۸			۲۳			۱۰۶			۱۱۰			۲۹		
مجموعه کتابها و متون زبان و ادبیات فارسی دوره اول و دوم متوسطه	۱۷	۱۰	۳۰	۱۰۷	۶	۱۹۲	۱	۱۰	۰	۶۴	۶	۱۹	۲۷	۳۱	۶	۹۹	۱۰	۱۱
	۵۷			۳۰۵			۱۱			۸۹			۶۴			۱۲۰		
مجموعه کتابها و متون معارف اسلامی دوره اول و دوم متوسطه	۴۵	۳۰	۱۴	۳۴	۱۳	۴۴	۴	۱۱	۱	۳۳	۱۴	۴۰	۱۶	۲۷	۷	۲۱	۷	۶
	۸۹			۹۱			۱۶			۸۷			۵۰			۳۴		
جمع کل	۲۵۰			۷۳۹			۹۴			۴۴۶			۳۴۱			۳۰۴		

بر اساس جدول شماره ۱، می‌توان اظهار کرد که بیشترین توجه به مؤلفه کرامت انسانی در کتابهای معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) و کمترین میزان توجه در کتابهای علوم اجتماعی دوره متوسطه (اول و دوم) مشاهده شده است. در زمینه مؤلفه مشروعیت، بیشترین فراوانی در کتابهای ادبیات فارسی دوره متوسطه (اول و دوم)، با ۳۰۵ مورد و کمترین میزان فراوانی در کتابهای علوم اجتماعی دوره متوسطه (اول و دوم) بوده که ۸۸ مورد مشاهده شده است. بیشترین توجه به مؤلفه قانونگرایی، در کتابهای تاریخ دوره متوسطه (اول و دوم)، با ۴۴ مورد فراوانی و کمترین میزان فراوانی در کتابهای ادبیات فارسی دوره متوسطه (اول و دوم) بوده است. در زمینه مؤلفه مشارکت، بیشترین فراوانی در کتابهای تاریخ دوره متوسطه (اول و دوم)، با ۱۶۴ مورد بوده و کمترین میزان فراوانی در کتابهای معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) بوده است. در زمینه مؤلفه رقابت، بیشترین میزان فراوانی در کتابهای تاریخ دوره متوسطه (اول و دوم) با ۱۷۱ مورد بوده و کمترین میزان فراوانی نیز

مربوط به کتابهای معارف اسلامی دوره متوسطه (اول و دوم) است. در زمینه مؤلفه تفکر انتقادی نیز بیشترین فراوانی در کتابهای تاریخ دوره متوسطه (اول و دوم) با ۱۲۱ مورد بوده و کمترین میزان فراوانی نیز در کتابهای علوم اجتماعی دوره متوسطه (اول و دوم) بوده است.

در جدول شماره ۲ نیز مقادیر بار اطلاعاتی مؤلفه‌های پژوهش در صفحات کتابهای مورد بررسی دوره متوسطه، محاسبه و آورده شده است. اطلاعات جدول حاکی از آن است که بار اطلاعاتی مؤلفه‌های پژوهش با یکدیگر متفاوت است. بیشترین مقدار بار اطلاعاتی در مؤلفه مشارکت و کمترین آن در مؤلفه تفکر انتقادی است.

جدول ۲. مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های پژوهش در صفحات کتابهای مورد بررسی دوره متوسطه

کرامت انسانی	مشروعیت	قانونگرایی	مشارکت	رقابت	تفکر انتقادی
۰/۹۶۵	۰/۸۹۷	۰/۹۰۳	۰/۹۷۳	۰/۹۱۹	۰/۸۶۷
JE					
مقدار عدم اطمینان					

همچنین جدول شماره ۳ نشان می‌دهد که ضریب اهمیت مؤلفه‌های پژوهش، در همه صفحات کتابهای درسی تاریخ، علوم اجتماعی، زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ و معارف اسلامی دوره متوسطه، یکسان نبوده و با یکدیگر متفاوت است، به طوری که مؤلفه مشارکت از بالاترین درجه اهمیت و توجه و مؤلفه تفکر انتقادی از کمترین درجه اهمیت و توجه برخوردار است.

جدول ۳. جدول ضریب اهمیت مؤلفه‌های پژوهش در صفحات کتابهای مورد بررسی دوره متوسطه

کرامت انسانی	مشروعیت	قانونگرایی	مشارکت	رقابت	تفکر انتقادی
۰/۱۷۵	۰/۱۶۲	۰/۱۶۳	۰/۱۷۶	۰/۱۶۶	۰/۱۵۷
ضریب اهمیت					

بحث و نتیجه‌گیری

در سالهای اخیر رابطه میان تعلیم و تربیت و توسعه سیاسی مورد توجه محافل علمی قرار گرفته است تا جایی که برخی از صاحب‌نظران به این نتیجه رسیده‌اند که تعلیم و تربیت صحیح می‌تواند سطح توسعه سیاسی را در جامعه ارتقا بخشد. در این زمینه، محتوای کتابهای درسی در حکم یکی از کلیدی‌ترین عناصر نظام تعلیم و تربیت و برنامه‌درسی، ظرفیت اثرگذاری بالایی می‌تواند داشته باشند، به‌ویژه اینکه در نظام آموزش و پرورش کشور ما به‌دلیل حاکمیت کتاب-محوری، کتابهای درسی از جایگاهی خاص برخوردارند. پژوهشگر بر اساس مطالب فوق، پژوهش حاضر



را پس از شناسایی مؤلفه‌های توسعه سیاسی (مشمول بر کرامت انسانی، مشروعیت، قانونگرایی، مشارکت، رقابت و تفکر انتقادی)، در قالب شش سؤال میزان توجه کتابهای درسی علوم اجتماعی، تاریخ، فرهنگ و معارف اسلامی و زبان و ادبیات فارسی دوره متوسطه (اول و دوم) به مؤلفه‌های توسعه سیاسی انجام داده است. باتوجه به اهمیت توسعه سیاسی در جامعه، مهم‌ترین دلیل پرداختن به این پژوهش، شناخت میزان توجه کتابهای درسی مورد نظر به مؤلفه‌های توسعه سیاسی، به‌منظور ساماندهی مؤثرتر برنامه‌های درسی و شیوه‌های تربیتی برای اعتلای سطح آموزش توسعه سیاسی در جامعه است. دلیل انتخاب چنین محدوده سنی برای این پژوهش، در درجه اول نبود پژوهشی مستقل در این حوزه بوده است و در درجه دوم شخصیت نوجوان و تأثیری است که مدرسه می‌تواند در شکل‌گیری جهت‌گیریها و رفتارهای سیاسی وی داشته باشد. در ادامه یافته‌های به‌دست آمده را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم. مطابق یافته‌ها، در حدود ۲۵۰ مورد فراوانی در زمینه مؤلفه کرامت انسانی، با بار اطلاعاتی ۰/۹۶۵ و ضریب اهمیت ۰/۱۷۵ مشاهده شده است. همچنین طبق یافته‌ها، در حدود ۷۳۹ مورد فراوانی در زمینه مؤلفه مشروعیت با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۹۷ و ضریب اهمیت ۰/۱۶۲ مشاهده شده است. نتایج حاکی از آن است که بیشترین میزان توجه مربوط به مؤلفه مذکور است. همچنین بر اساس یافته‌ها، تنها ۹۴ مورد فراوانی در کتابهای درسی مربوطه در زمینه مؤلفه قانونگرایی است. نتایج حاکی از آن است که کمترین میزان توجه، مربوط به مؤلفه مذکور است. شایان ذکر است که میزان بار اطلاعاتی مؤلفه قانونگرایی برابر با ۰/۹۰۳ و ضریب اهمیت آن ۰/۱۶۳ است. همچنین بر اساس یافته‌ها، در حدود ۴۴۶ مورد فراوانی در زمینه مؤلفه مشارکت، با میزان ۰/۹۷۳ بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت ۰/۱۷۶ حاصل شده است. بر اساس نتایج به‌دست آمده بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه مذکور است. یافته‌ها همچنین حاکی از آن است که ۳۴۱ مورد فراوانی در زمینه مؤلفه رقابت سیاسی، با میزان بار اطلاعاتی ۰/۹۱۹ و ضریب اهمیت ۰/۱۶۶ مشاهده شده است. سرانجام اینکه بر اساس یافته‌ها، در حدود ۳۰۴ مورد فراوانی در زمینه مؤلفه تفکر انتقادی، با میزان بار اطلاعاتی ۰/۸۶۷ و ضریب اهمیت ۰/۱۵۷ مشاهده شده است. نتایج حاکی از آن است که کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه مذکور است.

تفاوت پژوهش حاضر در مقایسه با پژوهشهای مطرح‌شده متعدد است. برای نمونه، پژوهشهای انجام شده صرفاً به رابطه توسعه سیاسی با مقوله آموزش و پرورش پرداخته و به میزان اهمیت مؤلفه‌های توسعه سیاسی بر اساس فراوانی توجهی نکرده‌اند. این پژوهش، اهمیت مؤلفه‌های توسعه سیاسی را نیز مورد توجه قرار داده است. دیگر آنکه، مؤلفه‌های مورد بررسی پژوهش حاضر از نظر مفهومی، بسیار گسترده بوده و درون هر مؤلفه، شاخصهای بسیاری مستتر می‌باشند که در پژوهشهای پیشین، این شاخصها مشخص نشده و بررسیها تنها بر اساس مؤلفه‌های عنوان شده و

صرف نظر از شاخص‌های تشکیل‌دهنده آنها صورت گرفته است، این در حالی است که پژوهش حاضر بر مؤلفه‌های جزئی‌تر تمرکز کرده تا داده‌های به‌دست آمده درباره مؤلفه‌های مورد بررسی واضح باشد. بر اساس تحلیل داده‌های حاصل از این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که کتابهای درسی علوم اجتماعی، تاریخ، فرهنگ و معارف اسلامی و زبان و ادبیات فارسی دوره متوسطه (اول و دوم) نه تنها از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های توسعه سیاسی دارای عملکرد یکسانی نیستند، بلکه میزان توجه به مؤلفه‌های توسعه سیاسی نیز بسیار متفاوت است و به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند قانونگرایی توجه ناچیزی شده است. علاوه بر این درجه اهمیت مؤلفه‌های توسعه سیاسی در کتابهای درسی مربوطه نیز یکسان نیست، به گونه‌ای که به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند تفکر انتقادی اهمیت لازم داده نشده است. با توجه به نظر دیویی^۱ (۱۹۱۶) مبنی بر مقدم داشتن جنبه اجتماعی تعلیم و تربیت بر جنبه حرفه‌ای آن، در بحث از محتوای دموکراتیک، به نظر می‌رسد یکی از علل مهم توجه کمتر به مقوله توسعه سیاسی در کتابهای درسی مورد بررسی، نگاه تخصص‌گرایانه و مبتنی بر معلومات قالبی است که در کشورمان به تعلیم و تربیت شده است. با توجه به اجرایی شدن سند تحول بنیادین در نظام آموزش و پرورش که در آن بر جنبه تعلیم و تربیت اجتماعی و سیاسی نیز تأکید شده است (محمدیان، ۱۳۹۵)، پیشنهاد می‌شود که به منظور ارتقای سطح آموزش مفاهیم مرتبط با توسعه سیاسی در جامعه، در بازنویسی کتابهای درسی مورد بررسی در این پژوهش، به پیشنهادهای کاربردی و پژوهشی ذیل توجه شود:

۱. به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی مانند قانونگرایی و تفکر انتقادی در کتابهای درسی دوره اول و دوم متوسطه، توجه و اهمیت لازم داده نشده است. توجه و اهمیت دادن به این مؤلفه‌ها و لحاظ کردن آنها در کتابهای درسی می‌تواند زمینه مناسب را برای اعتلای توسعه سیاسی در جامعه فراهم آورد.

۲. کتابهای درسی دوره متوسطه (اول و دوم) از نظر توجه به مؤلفه‌های توسعه سیاسی از همخوانی کمتری برخوردارند. لازم است در بازنگریهای آتی به این امر توجه بیشتری شود.

۳. با توجه به یافته‌های این پژوهش، به دیگر پژوهشگران پیشنهاد می‌شود تا به بررسی میزان اهمیت و توجه سایر کتابهای درسی مانند تفکر و سواد رسانه‌ای، آمادگی دفاعی، فرهنگ و هنر و ... به مؤلفه‌های توسعه سیاسی مربوطه بپردازند.

۴. باتوجه به یافته‌های این پژوهش، به دیگر پژوهشگران پیشنهاد می‌شود تا به بررسی میزان اهمیت و توجه کتابهای درسی مربوطه نسبت به سایر مؤلفه‌های توسعه سیاسی بپردازند.

1. Dewey

- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء(س)*، ۱۱ (۳۷ و ۳۸)، ۱-۱۸.
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا. (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی توسعه*. چاپ دهم. تهران: انتشارات کیهان.
- باباپور، محمد مهدی. (۱۳۷۹). *درآمدی بر سیاست و حکومت در نهج البلاغه*. قم: تهذیب.
- بدیع، برتران. (۱۳۷۹). *توسعه سیاسی*، ترجمه احمد نقیب‌زاده. تهران: قومس.
- تسخیری، محمدعلی. (۱۳۸۵). *در پرتو قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (توضیح مبانی و شرح الزامات قانون)*، ترجمه محمد سپهری. چاپ اول. تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- حراتی، حسین‌بن‌شعبه. (۱۳۶۳). *تحف العقول*، ترجمه صادق حسن‌زاده. چاپ دوم. قم: انتشارات نشر اسلامی.
- حسینی، سید محمد رضا. (۱۳۹۵). *رقابت سیاسی و راهبرد جمهوری اسلامی ایران در ترسیم وضعیت مطلوب*. فصلنامه راهبرد، ۲۵ (۸۰)، ۱۸۵-۲۰۴.
- داد، سسی. ایچ. [و دیگران]. (۱۳۸۸). *مراحل و عوامل و موانع رشد سیاسی*، ترجمه عزت‌الله فولادوند. چاپ دوم. تهران: نشر ماهی.
- دورقی، رقیه و شویچی، جعفر. (۱۳۹۶). *حقوق سیاسی شهروندی در کتب فارسی دوره ابتدایی و آموزش آن به‌دانش آموزان در سال ۹۴-۱۳۹۳*. *اولین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی و اجتماعی*، مؤسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی، شیراز.
- ذهبیون، شهلا؛ یوسفی، علیرضا و یارمحمدیان، محمدحسین. (۱۳۹۵). *تحلیل محتوای کتاب‌های درسی جامعه‌شناسی متوسطه دوره دوم به لحاظ توجه به مفاهیم تربیت شهروندی*. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۳ (۲۳)، ۱۳۶-۱۴۷.
- زادمهر، سمیه؛ خراسانی، اباصلت و زمانی‌منش، حامد. (۱۳۹۴). *تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر*. *مطالعات آموزشی و آموزشگاهی*، ۴ (۲)، ۱۰۷-۱۴۵.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۸۳). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- سریرالقلم، محمود. (۱۳۹۲). *عقلانیت و توسعه یافتگی ایران*. چاپ ششم. تهران: انتشارات فرزنان.
- شیرزادی، رضا. (۱۳۹۳). *نوسازی، توسعه، جهانی شدن (مفاهیم، مکاتب، نظریه‌ها)*. چاپ دوم. تهران: نشر آگه.
- عبدالهی، محسن. (۱۳۸۹). *جهانی شدن، فرانگرایی و تحول در مفهوم توسعه سیاسی*. *فصلنامه سیاست، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ۴۰ (۱)، ۱۷۷-۱۹۵.
- _____ (۱۳۹۶). *مشارکت مردم در سرنوشت خود از نظر قرآن*. کیهان، ۱۷ اردیبهشت ۱۳۹۶، شماره ۲۱۶۱۶، معارف ۸.
- فاجرلیند، اینجمار. (۱۳۷۰). *تعلیم و تربیت و توسعه ملی*، ترجمه سیدمهدی سجادی. تهران: منادی تربیت.
- قادری، طاهره و عالی‌زاد، اسماعیل. (۱۳۹۲). *سیاست‌های دولت و توسعه سیاسی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۶۸)*. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۶۰، ۱-۴۲.
- قادری حاجت، مصطفی؛ عبدی، عرفان؛ جلیلی پروانه، زهرا و باقری سرنجیانه، ناصر. (۱۳۸۹). *تبیین نقش بازارچه‌های مرزی در امنیت و توسعه پایدار نواحی پیرامون مطالعه موردی: بازارچه‌های مرزی استان خراسان جنوبی*. *فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک*، ۶ (۱۹)، ۱۲۱-۱۵۱.
- قوام، عبدالعلی. (۱۳۷۱). *توسعه سیاسی و تحول اداری*. چاپ اول. تهران: نشر قومس.
- محمدیان، محی‌الدین بهرام. (۱۳۹۵). *مجموعه‌ای از اسناد تحولی آموزش و پرورش، سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری: سند تحول بنیادین برنامه درسی ملی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات مدرسه.

- مبارک، اصغر و آذریبوند، زیبا. (۱۳۸۸). نگاهی به شاخص‌های حکمرانی خوب از منظر اسلام و تأثیر آن بر رشد اقتصادی. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۹ (۳۶)، ۱۷۹-۲۰۸.
- هانتینگتون، ساموئل پی. (۱۳۸۱). موج سوم دموکراسی در پایان سده بیستم، ترجمه احمد شهسا. تهران: روزنه.
- هدی، فرل. (۱۳۸۱). اداره امور عمومی تطبیقی، ترجمه مهدی الوانی و غلامرضا معمارزاده. تهران: نشر اندیشه‌های گهربار.

- Chilcote, R. H. (1981). *Theories of comparative politics: The search for a paradigm*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Dewey, J. (1916). *Democracy and education: An introduction to the philosophy of education*. New York: MacMillan.
- Faas D., & Ross, W. (2012). Identity, diversity and citizenship: A critical analysis of textbooks and curricula in Irish schools. *International Sociology*, 27(4), 574-591.
- Ghazi Jarrar, A. (2014). Political concepts in Jordanian schools: Curricula of the scientific and literary streams (grades 11 and 1). *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 307-315.
- Merey, Z. (2012). Political rights in social studies textbooks in Turkish elementary education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 5656-5660.
- Pye, L. W. (1966). *Aspects of political development*. Boston and Toronto: Little, Brown and Company.
- Varma, S. P. (1975). *Modern political theory*. Delhi: Vikas Publishing House.